

ОБРАЗ БОЛГАРІЇ (1944–1989) В УКРАЇНСЬКІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1966–2010 РР.

Н. І. Самойленко

Самойленко Н. І. Образ Болгарії (1944–1989) в українській навчальній літературі 1966–2010 рр. На підґрунті аналізу навчальних посібників та підручників з історії південних та західних слов'ян та з історії країн Центрально-Східної Європи автор порівнює образ Болгарії у радянську та пострадянську добу. Зроблено висновок про наступність наукової традиції.

Ключові слова: історіографія; теорія історичного знання; підручники; історія Болгарії; «реальний соціалізм».

Самойленко Н. И. Образ Болгарии (1944–1989) в украинской учебной литературе 1966–2010 гг. На основе анализа учебных пособий и учебников по истории южных и западных славян, а также по истории Центрально-Восточной Европы, автор сравнивает образ Болгарии в советский и постсоветский период. Сделан вывод о преемственности научной традиции, несмотря на различия в интерпретации истории балканской страны.

Ключевые слова: историография; теория исторического знания; учебники; история Болгарии; «реальный социализм».

Samoylenko N. I. The Image of Bulgaria (1944–1989) in the Ukrainian Educational Literature of 1966–2010s. Basing on the analysis of textbooks on the history of southern and western Slavs, as well as on the history of Central and Eastern Europe, the author compares the image of Bulgaria in the Soviet and post-Soviet period. In general, the analysis shows the continuity of the scientific tradition in despite of the differences in the interpretation of Bulgarian history.

Keywords: historiography; the theory of historical science; history of Bulgaria; “real socialism”.

Слов'яни, до яких належить й болгарська спільнота, є одним з найчисельніших етносів Європи, відігравали та відіграють суттєву роль у формуванні європейської цивілізації та сучасного геополітичного становища на континенті. Вочевидь, вивчення минулого та сьогодення слов'янських народів має важливе значення у розумінні історичного процесу та адекватному тлумаченні внеску слов'янства у загальнолюдські надбання. Проте вирішення цього завдання неможливо без навчальної літератури – посібників, підручників, хрестоматій, та без аналізу окремого образу кожної слов'янської країни на їх сторінках. Винесена у назву тема є актуальною ще й з огляду на реформаційні процеси у сучасній загальноосвітній школі, які покликані у тому числі змінити принципи вивчення та викладання у зв'язку з відмовою від знанневоцентричної моделі та переходом до компетентнісної. Зміни у початковій ланці історичної освіти неминуче викликатимуть потребу проаналізувати навчальні видання для вищої школи з метою їх модернізації та вдосконалення.

Вітчизняні історики чимало уваги приділяли питанням викладання та вивчення історії слов'янських країн, зокрема Болгарії, впродовж 1960–2000-х рр. Особливо активно це відбувалось за умов підготовки перших підручників з історії слов'янських народів, тобто у другу половину 1950–1960-х рр., коли досвід створення подібного навчального видання тільки накопичувався¹. Друга хвиля підвищеної уваги до проблеми створення навчальних видань, які б відповідали сучасним вимогам, обумовлена глибокими змінами у житті народів Центрально та Південно-Східної Європи у зв'язку розпадом соціалістичної системи². Проте історія окремої слов'янської країни на сторінках навчальних видань ще не була предметом самостійного аналізу. У повідомленні на підґрунті доступних автору матеріалів зроблено першу спробу з'ясувати, як змінювалося розуміння сутності історичного процесу в Болгарії 1944–1989 рр. на тлі суспільних змін та вимог створення адекватного ним іміджу країни на сторінках навчальних видань для вищої школи.

Хронологічні рамки періоду – 1944–1989 рр – у житті болгарського суспільства відповідають загально прийнятій періодизації історії Болгарії. Вони охоплюють добу від вста-

новлення влади Вітчизняного фронту у країні до завершення «ери Живкова». За цей час країна втратила історичний шанс широкого демократичного розвитку й пройшла шлях «реального соціалізму» та його краху. Образ Болгарії в українській навчальній літературі з'ясовується на підґрунті навчальних видань 1966–2010 рр. для вищої школи, тобто у часи розвитку української радянської наукової традиції та за умов незалежної України. В 1966 р. вийшов друком першій україномовний підручник з історії південних та західних слов'ян, що був підготовлений українськими дослідниками. Перше десятиліття 2000-х рр. у житті національної історичної науки мало неоднозначний та суперечливий характер. Проте при всій розмаїтості оцінок його змісту науковці збігаються у констатації³ безповоротного здолання стану стагнації, зближенні з світовими тенденціями історіописання. В Україні сформована власна школа історичної болгаристики, яка розвивається у руслі національної історичної науки та інтегрована в її інфраструктуру⁴. Вочевидь, це не могло не вплинути на створення образу балканської країни в українській навчальній літературі.

В національному академічному середовищі склалися глибокі та сталі традиції викладання історії Болгарії, які знайшли своє виявлення у численних навчальних виданнях. При з'ясуванні образу балканської країни на їх сторінках доцільно зважати на ту обставину, що на змісті суттєвим чином позначився період створення. З огляду на це, слід виокремити видання радянського періоду та пострадянської доби.

Консерватизм, як специфічна риса радянської історичної науки, позначився на виданнях 1960–1980-х рр. попри те, що у часі їх розділяє тривала відстань, загальноновизнаним періодом оновлення наукового знання є 5–7 років. Життя болгарської держави з 1944 було представлено у двох підручниках з історії південних та західних слов'ян (Історія південних і західних слов'ян / За ред. проф. В. А. Жебокрицького, проф. І. С. Дзюбка, доц. А. Ф. Кізченко, доц. І. М. Гранчака. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. 423 с.; Історія південних і західних слов'ян / За ред. докт. історич. наук, проф. І. М. Гранчака, докт. історич. наук., проф. А. Ф. Кізченка, канд. історич. наук В. П. Чорнія. К.: Вища школа, 1987. 447 с.), допущених Міністерством вищої і середньої і спеціальної освіти УРСР як підручники для студентів історичних факультетів вузів, й єдиному окремому навчальному посібнику з історії Народної Республіки Болгарія⁵. Авторство усіх текстів у зазначених виданнях про Болгарію належить представникові львівської школи історичної болгаристики О. С. Бейлісу. Першій українській підручник з історії південних та західних слов'ян був підготовлений з огляду на досвід першого радянського підручника з історії південних і західних слов'ян (История южных и западных славян. М., 1957) та враховував настанови Першої всесоюзної конференції істориків-славистів⁶ (Москва, лютий 1962). Кожний наступний текст відтворював структуру попереднього та доповнював його з огляду на розширення хронологічних меж. Автори добре усвідомлювали та мотивували завдання вивчення курсу⁷. Отже, образ Болгарії відповідав доволі сталій моделі, яка почасти кореспондувалася зі змістом академічного синтетичного видання, підготовленого Інститутом слов'янознавства АН СРСР (История Болгарии. В 2 т. Т. 2. / Под ред. докт. историч. наук П. Н. Третьякова, докт. историч. наук С. А. Никитина, канд. историч. Л. Б. Валева. М.: АН СССР, 1955. С. 348–544, текст з історії країни з 1944 р. написаний Л. Б. Валевим, знаним радянським болгарознавцем).

Коло сюжетів та їх інтерпретація дають чітке розуміння того, що вважалося головним у поступі Болгарії та складало зміст історичного процесу. Це події 9 вересня 1944 р., участь у антигітлерівській коаліції, повоєнна відбудова, Конституції 1947 р. та 1971 р., з'їзди БКП, «квітнева лінія» та виконання перспективних планів соціально-економічного розвитку, зростання міжнародного авторитету країни, всебічні зв'язки з СРСР та іншими країнами Центрально-Східної Європи. Дана найдокладніша фактографія подій 1944–1947 рр. Чітко простежується думка, що 1947–1948 рр. стали переламними у подальшій долі країни⁸. Повстання 9 вересня 1944 р. розцінюється як антифашистське та початок соціалістичної революції⁹ з відповідними наслідками для національної буржуазії. Боротьба комуністів за владу вважалася прогресивним поступом усього суспільства. Проте під час цієї боротьби вирішувалася доля майбутнього розвитку країни. Незалежно від соціальної та політичної позиції опонентів комуністів їх було визначено як контрреволюціонерів (Г. Димитров/Гемето, Н. Петков, Д. Велчев, К. Лулчев)¹⁰. Найтрагічніший період у повоєнній історії країни описаний як класова на чолі з комуністами боротьба за встановлення суспільства соціальної справедливості. При цьому була загадана й мотивація щодо бойкоту виборів

у листопаді 1945 р. опозиції, яка не бачила «умов для вільного волевиявлення народної волі»¹¹. Репресії, спрямовані проти опозиції, навіть після фактичного усунення її від участі у роботі Великих Народних Зборів (закон 26 серпня 1947 р.), віталися як наступ для повної перемоги над реакцією¹². Зрештою, ця перемога була зафіксована у Конституції 1947 р.

Подальша історія країни відтворюється з позицій втілення плану побудови соціалізму, за лаштунками якого стояв одягнений у шати радянської допомоги процес радянзації болгарської держави та суспільства. При цьому пріоритетною виявилася інформація, присвячена соціально-економічним проблемам та діяльності правлячої Болгарської комуністичної партії. Відтак, навіть періодизація історії країни базувалася на основних етапах реалізації завдань, які висувалися на партійних форумах Болгарської комуністичної партії¹³. Вражають цифри, що характеризують економічне та соціальне зростання країни. Зокрема, за 1956–1985 рр. національний дохід зріс у 8 разів¹⁴. Постійно збільшувалися реальні прибутки населення – від 30 до 33% за кожні п'ять років¹⁵. Безсумнівною успіхом соціалізму вважалося перетворення країни з аграрної на індустріально-аграрну (в той час, як найбільш розвинені суспільства з 1970-х рр. йшли шляхом пост-індустріального розвитку).

Але попри сталість методологічних підґрунть відтворення образу Болгарії у підручниках радянської доби все ж слід зазначити певні відмінності. У виданнях 1977 р. та 1987 р. текст був доповнений тлумаченням тези про «розвинутий соціалізм»¹⁶ (в болгарському політичному лексиконі ствердився термін «реальний соціалізм»). Окремо наголошувалося на значенні квітневого (1956 р.) пленуму ЦК БКП та було розширено сюжет про його роботу¹⁷. Вочевидь, що осучасненню образу країни покликано було слугувати зауваження щодо «помилко, недоліків та труднощів на шляху соціалістичного вибору» у виданні 1987 р. (розділ 38, автор проф. І. М. Гранчак)¹⁸. Безсумнівно, це не можливо не розцінити як вплив «перебудовних» настроїв у зв'язку з лібералізацією життя радянського суспільства другої половини 1980-х рр. Зазначене видання було також доповнено окремим розлогим фрагментом з історії культури в Болгарії, поступ якої після 1944 р. є поза будь-якими сумнівами¹⁹. Адже висвітлення життя науки, освіти та художньої культури, безсумнівно, слугує показником рівня цивілізованості будь-якої країни.

Лексико-семантичне поле тексту усіх підручників дозволяє характеризувати історичний шлях країни як шлях здолання труднощів та перемоги. Слова, які створюють відчуття досягнення позитивного результату та прогресивного просування (успіх, перемога, досягнення, зростання, розвиток, збільшення, підтримка, стабілізація, урятування, піднесення, підвищення, поліпшення, реконструювання, покращення, творчо, енергійно, значний, прискорений, зміцнілий, здолати, підтримати, схвалити) стосовно періоду 1947–1960 рр. постійно зустрічаються у відповідних фрагментах тексту. Зокрема, у виданні 1966 р. – 38 разів²⁰, у виданні 1977 р. – 36 разів²¹, 1987 р. – 34 рази²², тобто від 3 до 11 на сторінку. Для порівняння обрано період 1944–1960 рр. тому, що він знайшов відображення в усіх виданнях. Загалом образ Болгарії, відтворений у навчальній літературі радянської доби, насичений оптимізмом і цілеспрямованістю й кореспондується зі світом цінностей, ілюзій та надій болгар другої половини ХХ ст. як він досліджений болгарськими же вченими²³.

Зміна історичної ситуації у зв'язку з розпадом соціалістичної системи висунула завдання підготовки нового підручника з історії південних та західних слов'ян. Складності, які чекали на цьому шляху, повністю усвідомлювалися академічним співтовариством²⁴. Серед них загрози з боку історичного ревізйонізму за умов «методичної розгубленості»²⁵, некритичного захоплення репродукуванням західних наукових ідей, вульгарної заміни позитивних оцінок на негативні та навпаки, невиправданого заперечення спадку попередньої доби. Отже, написання нового тексту підручників було свого роду іспитом на професійність та визначало рівень володіння «ремеслом історика».

Перші навчальні видання для вищої школи²⁶, за якими є можливим простежити втілення образу балканської країни за умов нової ситуації в національній історичній науці, засвідчили про здолання зазначених складнощів шляхом зміни концептуальних засад, відмови від штучних соціологічних схем історичного процесу. Це було одразу ж помічено та схвально сприйнято у наукових колах²⁷. Зазначені зміни, з одного боку, сприяли ствердженню думки, що доба 1944–1989 рр. в історії Болгарії – це шлях від встановлення тоталітарного режиму до авторитаризму з неминучим його крахом, а не переможна хода соціалізму. Однак зауважимо, що в болгарській історичній науці не спостерігається такої

однозначності у характеристиці еволюції політичного режиму в країні, як на сторінках українських навчальних видань²⁸. З іншого боку, з'явилася тенденція з'ясування минулого Болгарії не тільки як історії слов'янської країни, але як складової частини історико-географічного регіону Центральної та Південно-Східної Європи. Його територіальні межі досі неоднозначно окреслені в академічних колах та є предметом дискусій²⁹.

У цьому зв'язку змінилася інтерпретація історичних фактів та процесів, їх ролі та значення для долі болгарської державності й суспільства. Віддзеркалювалися проблеми, які тривалий час у радянську добу вважалися «білими плямами» або взагалі замовчувалися. До кола останніх належали, зокрема, македонська тематика, кампанія насильницької болгаризації мусульман (з 1984 р.). Без македонської проблематики важко з'ясувати усі складності державного будівництва в країні на етапі боротьби за монополізацію політичної влади комуністами. Для розуміння процесів у балканській державі у повоєнний період вона виявилася настільки важливою, що короткий, але змістовний екскурс у македонське питання у деяких навчальних виданнях передував сюжетам про початок встановлення тоталітарного режиму³⁰. Проте звернення до македонської тематики у зв'язку із створенням образу Болгарії у повоєнний період радше виняток, ніж правило. Македонська проблематика висвітлювалася у зв'язку з іншими питаннями. Таким чином, в історію повернулися конфлікти, які ігнорувалися у попередню добу.

Коло фактів, на підґрунті яких відтворювалася історія Болгарії 1944–1989 рр., охоплювало події перемоги народного повстання³¹ / державного перевороту 9 вересня 1944 р.³² (вже не революція!) та встановлення влади Вітчизняного фронту, судових процесів 1940-х рр., політичної боротьби та конфліктів з опонентами запровадження сталінської (тоталітарної) моделі, побудови «соціалізму» та перетворення країни в індустріально-аграрну, занепаду «соціалізму» кризь призму режиму Т. Живкова. Попри спільність усіх навчальних видань вихідної тези щодо змісту історії Болгарії у впродовж 1944–1989 рр. – ствердження та подальша криза тоталітарної держави – не відбулося заміни однієї схеми (марксистської) на іншу завдяки фактографічній різноманітності текстів та через недостатню диференційованість теорії тоталітаризму як такої³³.

З'ясуємо деякі відмінності в образі Болгарії в пострадянській період. Має місце хронологічний «зсув» у часі щодо початку процесів, які визначали повоєнну долю країни майже на півстоліття, тобто новий етап у житті болгарських держави та суспільства починає розглядатися не з 9 вересня 1944 р., а з 1945 р. після завершення Другої світової війни на європейському континенті. Ця обставина цілком відповідає регіональному підходу до висвітлення історії балканської країни.

Не в усіх навчальних виданнях знайшли відображення «квітнева лінія» та відмова від сталінської моделі, Конституція 1971 р.³⁴. Зміни у тлумаченні подій 9 вересня 1944 р. на сторінках підручників почасті кореспондуються з тенденціями відмови від романтизації революцій у світовій науці, що зафіксовано під час роботи XXII Міжнародного конгресу історичних наук (Китайська Народна Республіка, м. Цзінянь, серпень 2015 р.)³⁵. Ви рішення питання про характер подій 9 вересня 1944 р. є важливим з огляду на діяльність кабінету К. Муравієва. У цьому зв'язку варто пригадати міркування талановитого болгарського історика Ілчо Димитрова³⁶. Він поставив питання про наявність в країні не двох, а трьох політичних таборів – правоконсервативного, до якого входили фашистські та профашистські організації та партії, буржуазно-демократичного, і ліворадикального на чолі з комуністами. Автор намагався знайти істину щодо характеру останнього уряду буржуазної Болгарії. І. Димитров дійшов висновку, що кабінет К. Муравієва мав антинімецький характер, тримав курс на поновлення парламентської демократії, розпочав ліквідацію інститутів і законів авторитарної влади. Стаття публікувалася як дискусійна, проте в академічних колах того часу вона не знайшла відгуку. Зрозуміло, що це була оригінальна думка, з якої випливало питання про історичну доцільність виступу проти уряду Муравієва. Логічне було б припустити, що країна опинилася в умовах історичної альтернативи, коли одним з варіантів вирішення проблеми влади було б не повстання, а підтримка уряду Муравієва.

Говорячи про причини перемоги Вітчизняного фронту в окремих посібниках переглядають тезу, безпідставність якої постійно доводилась радянськими істориками. Йдеться про радянську військову присутність як фактор встановлення політичного режиму на чолі

з комуністами³⁷. Безсумнівно, заперечувати наявність цього факту неможливо, проте його вплив був підготовлений заздалегідь з огляду на підтримку радянським керівництвом комуністичних партій слов'янських країн у період Другої світової війни. При цьому автори не відкидають й інші його причини, з'ясовані до початку 1990-х рр.³⁸. Фактично це питання про співвідношення зовнішніх та внутрішніх чинників у історичному розвитку. Які з них виявилися вирішальними? Чи могли б комуністи так довго панувати без широкої підтримки всередині країни населенням? Адже кризові явища на шляху «соціалізму» не були такими болючими й очевидними, як, припустимо, в Угорщині або Чехословаччині. Треба віддати належне авторам усіх аналізованих видань. Вони підкреслили неповторність історичного досвіду Болгарії, не заперечуючи (у більшості текстів) певний поступ «доби соціалізму» у соціально-економічній галузі, пам'ятаючи про етико-моральні суспільні втрати, які стали особливо помітними за її кризи. Винятковість ситуації у НРБ полягала в тому, що вичерпання резервів «соціалістичного вибору» у часі збіглося з періодом, коли режим Т. Живкова набув рис надзвичайної парадності та блиску³⁹.

На відміну від змісту підручників радянського періоду доба болгарської національної історії 1944–1989 рр. у виданнях після 1991 р. постає як персоніфікована через постаті головних політичних лідерів. Вони мали значні повноваження, а відтак і вплив в країні. Йдеться про Н. Петкова, Г. Димитрова (Гемето), В. Червенкова, Г. Димитрова, Т. Живкова, Л. Живкову.

Отже, образ Болгарії 1944–1989 рр. створюється на підґрунті оновлення та значного розширення фактичного матеріалу, аналізу досвіду у вирішенні конфліктних ситуацій (головним чином політичного характеру) та стверджує унікальність історичного шляху країни навіть за умов приналежності до світової «соціалістичної» системи. Порівняльний аналіз навчальної літератури стосовно теми, винесеної у назву, спонукає до пошуків відповіді на цілу низку запитань. З огляду на сучасний стан наукового знання зазначимо одне з них: «Що в історії Болгарії 1944–1989 рр. є закономірною відповіддю на потреби модернізаційного розвитку країни за умов будь-якого політичного режиму, а що стало результатом функціонування політичної влади комуністів?». Адже воно є принципово важливим для розуміння причин живучості ностальгії за «соціалістичним» минулим у сучасному болгарському суспільстві. Вочевидь, зважання на нього було б доцільним у подальшому.

Отже, є можливим стверджувати про наявність принаймні двох етапів у висвітленні історії Болгарії 1944–1989 рр. у вітчизняній навчальній літературі. Водорозділом між ними виступає кінець 1980 – початок 1990-х рр., що кореспондується з основними етапами розвитку української історичної науки загалом. Підручники є продуктом свого часу, відображають певний рівень суспільного та культурного розвитку. Аналіз вітчизняних навчальних видань, які висвітлюють історію Болгарії, дозволяють зробити висновок, що незалежно від періоду появи навчального видання, вони мають певні спільні риси. По-перше, факт та його інтерпретація виступали головним засобом відтворення минулого. По-друге, у якості стрижня історичного процесу обрано політичну історію. Це обумовило певну наступність контенту, завдяки якому створювався образ країни на сторінках навчальних видань. Історія економічна, соціальна, яка тлумачиться як історія соціальних груп, складають домінуючі аспекти. Менша увага приділена решті питань розвитку країни. Акцентувалося на подіях та процесах (зміна політичного режиму 9 вересня 1944 р., «народна демократія», запровадження «радянської моделі соціалізму», 35-річного правління Т. Живкова), що вважалися найбільш значущими. Це заклало ґрунтовну базу для проблемного в межах спецкурсів вивчення як окремо історії Болгарії, так й історії південних та західних слов'ян загалом, формування у студентів більш чіткого уявлення про місце країни у європейській та світовій історії. У підручниках та посібниках, як правило, була представлена сучасна точка зору на історичний процес. Авторі намагалися залучити новітню літературу, враховувався доробок як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. При цьому на другому етапі, тобто у 1990-ті – 2000-ні рр., вони прагнули уникати ідеологізації та політизації періоду 1944–1989 рр. й не відкидали певних надбань попередньої доби. До того ж у цілому вдалося здолати спокусу викривального пафосу стосовно досвіду «соціалістичного будівництва». Як на першому, так і на другому етапах за основу викладу матеріалу було взято проблемно-хронологічний принцип.

Проте коло висвітлюваних сюжетів змінювалося. На першому етапі історія Болгарії 1944–1989 рр. поставала як ілюстрація марксистської теорії соціалістичної революції та побудови соціалізму. Інакше й бути не могло. У виданнях 1990–2000-х рр. акцентувалося на неоднозначному характері «реального соціалізму» та йшлося про його соціальну ціну, наголошувалося на особливостях історичного шляху Болгарії. На тлі перегляду/ревізії фактографії новій інтерпретації підлягав як спадок «народної демократії», так і «реального соціалізму». На другому етапі очевидною стала тенденція відтворювати історію країни не як частину слов'янського світу, а передусім як одну з держав європейського історико-культурного регіону Центральної та Південно-Східної Європи з притаманними йому особливостями. У нормативному курсі такої підхід, безсумнівно, допомагає краще уявити місце будь-якої держави у загальноєвропейському історичному процесі. Отже, образ Болгарії 1944–1989 рр. в українській навчальній літературі зафіксував основні тенденції розвитку наукового знання в галузі історичної болгаристики 1960–2000-х рр.

¹ Див. докладно: *Сидельников С. И., Сухарев В. В., Чернявский Г. И.* Преподавание истории южных и западных славян в высшей школе // Советское славяноведение. 1969. № 2. С. 52–58.

² *Мітряєв А. І., Пугач С. П., Страшнюк С. Ю., Чернявський Г. Й.* Яким має бути підручник «Історія західних та південних слов'ян» для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України // Відродження мов і культур західних та південних слов'ян в Україні. К.: Вежа, 1995. С. 109–115; *Віднянський С. В.* Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні // Український історичний журнал (далі – УІЖ). 2010. № 5. С. 170–171.

³ *Віднянський С. В.* Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні. С. 179; *Захківляк Л.* Виклики ХХІ століття й сучасна українська історіографія. URL: <http://irbis-pbuv.gov.ua/pdf> (дата звернення 23.04.17); *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К., 2013. С. 106; *Кудряченко А. І.* Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // УІЖ. 2011. № 1. С. 182; *Смолій В. А., Удод О. А., Ясь О. В.* Інститут НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії // УІЖ. 2016. № 5. С. 34; *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії ХХ ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. 1999. № 1. С. 91; *Кудряченко А. І.* Актуальність дослідження проблематики всесвітньої історії в Україні // Проблеми всесвітньої історії. 2016. № 1. С. 14.

⁴ *Пачев С. И.* Историческая болгаристика в Украине на рубеже тысячелетий: факторы и тенденции // Трети международен конгрес по българистика. Кръгла маса „Българистика“. София: Университетско издателство „Св. Килмент Охридски“, 2014. С. 157, 160.

⁵ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. Львів, 1977. 92 с.

⁶ Історія південних і західних слов'ян / За ред. В. А. Жебокрицького, І. С. Дзюбка, А. Ф. Кізченка, І. М. Гранчака. К., 1966. С. 3.

⁷ Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 3; Історія південних і західних слов'ян / За ред. І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка, В. П. Чорнія. К., 1987. С. 4–5.

⁸ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 30; Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 346; Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 347.

⁹ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 25; Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 338; Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 334.

¹⁰ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 30.

¹¹ Там само. С. 31.

¹² Там само. С. 36.

¹³ Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 347, 353; Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 348; *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 43, 49, 55, 59, 66.

¹⁴ Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 359.

¹⁵ Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 352, 354, 357; Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 366–367; *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 69.

¹⁶ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария С. 55–56, 60; Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 355.

¹⁷ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 46–47; Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 350–351.

¹⁸ Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 340.

¹⁹ Там само. С. 363–367.

²⁰ Історія південних і західних слов'ян. К., 1966. С. 346–353.

²¹ *Бейлис А. С.* История Народной Республики Болгария. С. 38–53.

²² Історія південних і західних слов'ян. К., 1987. С. 347–352.

²³ Христова Н. Идеологически, идеен, ценностен свят на българите през втората половина на XX век // Изследвания по история на социализма в България. 1944–1989. В 2 т. Т. 2. София, 2010. С. 158–177.

²⁴ Митряев А. І., Пугач С. П., Страшнюк С. Ю., Чернявський Г. Й. Яким має бути підручник «Історія західних та південних слов'ян»... С. 110; Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи... С. 180; Алексєєв Ю. М., Кравченко Н. М., Павленко Ю. В. Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі // УІЖ. 1993. № 10. С. 88–89; Сич О. І. Про викладання історії у вищій школі // УІЖ. 1998. № 5. С. 111–117.

²⁵ Колесник І. Українська історіографія... С. 197.

²⁶ Яровий В. І. Історія південних та західних слов'ян у XX ст. Курс лекцій. К., 1996. 416 с.; Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кінець XVIII – початок XXI ст.). Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-е. Острог, 2010. 220 с.; Яровий В. І., Четусов А. Т., Антонюк С. І. Історія новітнього часу країн Центральної та Південно-Східної Європи. 1944–1994 / За ред. В. І. Ярового. Дніпропетровськ, 1995. 166 с.; Яровий В. Новітня історія країн Центрально-Східної Європи. 40-і – 90-ті роки XX ст. Курс лекцій. К., 1997. 269 с.; Яровий В. І. Новітня історія Центрально-Європейських та Балканських країн. XX ст. Підручн. для вищих навч. закладів. К., 2005. 816 с.; Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2001. 660 с.; Пугач С. П. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків, 2008. 92 с.; Історія західних та південних слов'ян. Навч. посібник. / За ред. С. П. Пугача. Харків, 1998. 461 с.; Постолювський Р. С., Страшнюк С. Ю., Пугач С. П. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953). Хрестоматія для студентів історичних факультетів вузів України. Харків, 2000. 470 с.

²⁷ Віднянський С. В. Стан, проблеми та перспективи... С. 170.

²⁸ Даскалов Р. От Стамбулов до Живков. Големите спорове за новата българска история. София, 2009. С. 398–405.

²⁹ Pop I.-A. Law and Regulation in Eastern Europe, 16-20 century // Proceeding of ICSH 2015, Jinan. RT15. Jinan: ICSH, 2015; Лешкович Н. О. Конструювання концепту «Центрально-Східна Європа» в історіографічних дискурсах XX – початку XXI ст. // Дриновський збірник / Дриновски сборник. Т. IX. Харків–Софія: Издательство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016. С. 283.

³⁰ Пугач С. П. Встановлення тоталітарних режимів... С. 49–50.

³¹ Яровий В. І. Новітня історія країн Центрально-Східної Європи... С. 253.

³² Пугач С. П. Встановлення тоталітарних режимів... С. 50; Історія західних та південних слов'ян. Харків, 1998. С. 260.

³³ Гайстлінгер М. Антитоталітарные движения и революции в Болгарии и других странах Центральной и Восточной Европы. Взгляд специалиста по международному праву // Тоталитаризм и антитоталітарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-е – 80-е гг.). В 2-х т. Т. 2. Харьков, 1995. С. 257.

³⁴ Яровий В. І. Історія південних та західних слов'ян у XX ст. С. 360–362; Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи... С. 151–154.

³⁵ Revolution in World History // Proceeding of ICSH 2015, Jinan. MT3. Jinan, 2015.

³⁶ Димитров И. Последното правителство на буржоазна България // Исторически преглед. 1964. № 5. С. 3–33.

³⁷ Яровий В. І. Історія південних та західних слов'ян у XX ст. С. 255; Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи... С. 11–12.

³⁸ Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. С. 505–506.

³⁹ Валева Е. Л. Духовная жизнь болгарского общества в условиях тоталитаризма // Болгарская культура в веках: Тезисы докладов научной конференции. М., 1992. С. 124.